

УДК 343.2:342.77(477)“17/20”

ВРОНСЬКА Т.В., доктор історичних наук, с.н.с., головний науковий співробітник НДІ інформатики і права НАПрН України.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>.

БЕЛАНЮК М.В., кандидат юридичних наук, учений секретарь НДІ інформатики і права НАПрН України.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3083-1732>.

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО/НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ (на українських землях XVII – початок XX ст.)

Анотація. У статті аналізуються історико-правові засади запровадження особливих правових режимів (воєнного та надзвичайного станів) і спричинене ними розширення юрисдикції військових судів за рахунок цивільного населення, а також своєрідність каральних практик у цих умовах. Трансформація надзвичайного законодавства, пов'язана з появою регулярного війська в умовах збройних конфліктів, і специфіка підсудності досліджується у широких хронологічних межах – від Козацької доби до початку XX ст., коли остаточно викристалізувалася система регламентних нормативних документів, які фіксували межі кримінальної та адміністративної відповідальності цивільних осіб під час запровадження особливих правових режимів.

Ключові слова: воєнний стан, надзвичайний стан, військовий суд, кримінальна відповідальність, цивільне населення.

Summary: The article analyzes the historical and legal basis for the introduction of special legal regimes (martial and emergency law) and the resulting expansion of the jurisdiction of military courts at the expense of the civilian population, as well as the peculiarity of punitive practice in these conditions. The transformation of emergency legislation related to the emergence of a regular army in armed conflict and the specifics of jurisdiction are studied in a wide chronological range – from the Cossack era to the beginning of the twentieth century, when the system of regulatory documents was established fixing the boundaries of criminal and administrative liability of civilians during the introduction of special legal regimes.

Keywords: martial law, state of emergency, military court, criminal liability, civilian population.

Аннотация: В статье проанализированы историко-правовые основы введения специальных правовых режимов (военного и чрезвычайного положения) и вытекающее из этого расширение юрисдикции военных судов за счет гражданского населения, а также своеобразность карательной практики в этих условиях. Трансформация чрезвычайного законодательства, связанного с появлением регулярной армии в условиях вооруженных конфликтов, и специфика юрисдикции исследуются в широком хронологическом диапазоне – от казацкой эпохи до начала XX века, когда окончательно определилась система регламентных нормативных документов, фиксирующих границы уголовной и административной ответственности гражданских лиц в период введения специальных правовых режимов.

Ключевые слова: военное положение, чрезвычайное положение, военный суд, уголовная ответственность, гражданское население.

Постановка проблеми. Останнім часом з'являється дедалі більше наукових праць, де так чи інакше зачіпаються питання функціонування військових судів в умовах особливих правових режимів. Перші праці, де мимохідь висвітлювалася згадана проблема, з'явилися ще на початку XX ст. Найглибший аналіз надзвичайних правових

режимів в Російській імперії, зокрема й розширення юрисдикції військової Феміди, у 1908 р. здійснив російський правник і публіцист В. Гессен [1]. Він зміг зазирнути за лаштунки творення надзвичайного законодавства, висвітлив світовий досвід, схарактеризував політико-правові, соціальні наслідки невинуватого пролонгації адміністративно-поліцейського режиму. Пізніше правовий режим воєнного стану в певних хронологічних межах з акцентом на інституційні аспекти розглядали й інші науковці [2], а серед них і українські: Вовк Ю., Рогожин О., Рум'янцев В., Тимошук О., Ярмиш А. та ін. [3].

Серед багатьох окремо варто виділити ґрунтовну колективну працю “Судова влада в Україні...” (2014 р.) [4], в якій українські науковці здійснили глибокий історико-правовий екскурс у товщу століть, а також зосередили свою увагу на юрисдикції військових судів у різні періоди державності й бездержавності України.

Навіть дуже стислий історіографічний огляд досліджуваної теми дає змогу переконатися у тому, що в історико-правовій науці питання підсудності цивільних осіб розглядалося лише фрагментарно. Окреме студіювання згаданої тематики у широких хронологічних межах не здійснювалося. Лише в окремих публікаціях, більшість з яких має доволі чіткі хронологічні обмеження, побіжно висвітлюються ці аспекти.

Вивчення історичного досвіду, як позитивного, так і негативного, зокрема й у сфері військового судочинства, компетенція якого поширювалася на цивільних осіб, має теоретико-пізнавальне та практичне значення в період судової реформи в Україні. В сучасній гарячій полеміці навколо проблеми відновлення системи військової юстиції мають висловитися представники історико-правової науки. Їх завдання – аналіз минулого, зокрема, практики судочинства у часи запровадження особливих правових режимів стосовно цивільних осіб. Адже цілком очевидно, що концепція судової реформи має враховувати не лише сучасний європейський та світовий досвід, а й надбання та прорахунки власних шляхів розвитку.

Метою статті є визначення особливостей компетенції військової юстиції стосовно цивільних осіб у часи запровадження надзвичайного та воєнного стану від найдавніших часів до встановлення радянської влади на українських землях.

Завдання статті передбачає виокремити з-поміж інших аспектів функціонування військової юрисдикції проблему розширення підсудності, що супроводжувалося підвищенням рівня суворості каральних санкцій стосовно цивільного населення.

Виклад основного матеріалу. Аналіз правозастосовної практики в умовах запровадження особливих правових режимів, зокрема і воєнного стану, доречно розглядати, звернувшись до нормативно-правових актів минулих століть.

Підвалини військового судочинства, фокусованого на цивільне населення, почали закладатися ще у часи Київської Русі. В “Руській правді”, першому збірнику давньоруського права, були зафіксовані санкції за повстання проти князя, перехід на бік ворога. Справи обвинувачених у згаданих злочинах, які не позиціонувалися як військові, а належали до категорії державних посадовців, хоча й не виділені в окрему групу, перебували у компетенції князівського суду [5, с. 175]. Пізніше – у першому Литовському статуті (Зводі законів 1529 р.), чинному на українських землях, до якого окрім цивільного, кримінального та інших входили і положення військового права, “за бунт, зраду, недбале несення служби” (тут і далі курсив наш. – Авт.) тощо передбачалася смертна кара [6, с. 23]. У другому Литовському статуті (1566 р.) у 29 статтях розділу 2 “Про оборону...”, окрім передумов запровадження воєнного стану, перелічувалися злочини (зрада, самовільне залишення поля бою, неявка до війська тощо), за які передбачалося покарання за законами надзвичайного часу [7, с. 135].

У системі судочинства Запорозької Січі, яка, не маючи писаного кодифікованого законодавства, спиралася на давні козацькі традиції та звичаєве право, важко виокремити особливості покарання пересічних осіб. Це стосується і періоду національної революції (1648 – 1676 рр.). У ході еволюції січової громади відбувалася кристалізація козацького права. Якісно новий його рівень пов'язаний із вступом запорожців на державну службу. Відтоді почалося формування своєрідного синтезу норм військового права козацтва з офіційним, яке увібрало в себе досвід попередніх часів [8]. У працях українських дослідників знаходимо інформацію про те, що козацьке право передбачало покарання за ухилення від виконання військового обов'язку чи порушення правил його виконання (дезертирство), яке поширювалося як на козаків, так і на тих людей (цивільних), що мешкали за межами Запорозжя в територіальних одиницях Січі – “паланках” [9]. Все це фактично було спричинено життям в умовах перманентного воєнного стану. А відтак військові суди в Запорозькій Січі, з певними застереженнями, можна вважати, прообразом/прототипом окремого (спеціального) виду судочинства з доволі широкими повноваженнями.

Як зауважується у виданні “Судова влада в Україні...”, з посиланням на праці С. Слабченка та Д. Яворницького, у другій половині XVII – XVIII ст.ст. у Новій Запорозькій Січі “судова влада загалом не була відокремлена від військово-адміністративної”. Військовий суддя розглядав як цивільні, так і військові справи, хоча затвердження остаточних ухвал належало до прерогативи кошового отамана. У згаданому дослідженні також наголошується, що о тій порі підсудність справ чітко не визначалася. Тому за таких обставин важко стверджувати про наявність чітко визначеної ієрархії судових органів, проте беззаперечною була вищість “суду Коша” у всіх його формах [10, с. 134, 143].

Абсолютно очевидно, що у своєрідній судовій системі Запорозької Січі, організація якої мала мілітарний характер, домінувала військова складова. Непідсудного простору в тамтешній державній вертикалі тоді не існувало.

У часи, коли українські землі входили до складу Австрійської та Російської імперій, військово-судочинство, а відтак і його компетенція стосовно цивільного населення, регулювалося законодавством згаданих держав.

У XVII – XVIII ст. на західноукраїнських землях, інкорпорованих до Габсбурзької монархії (спочатку всі колишні угорські землі, зокрема й українське Закарпаття, від 1772 р. – Східна Галичина, дещо пізніше – Буковина, західна Галичина – *Авт.*), судова влада, зокрема і компетенція військових судів, регламентувалася окремими законами. У 1854 р. були створені військові суди, які розглядали справи військових на підставі Кримінального кодексу 1768 р. [10, с. 259, 304]. У цей час, як і у наступні роки, виокремити юрисдикцію військових судів стосовно цивільних осіб доволі складно. Щоправда, кримінальним кодексом 1787 р., передбачалася смертна кара [повішання] для всіх без винятку мешканців, “якщо винний вчинив замах, що підлягає військовому закону” [11].

На українських землях, які наприкінці XVIII – на початку XIX ст.ст. (внаслідок трьох поділів Польщі, російсько-турецьких війн, ліквідації Гетьманщини і Запорозької Січі) увійшли до складу Російської імперії¹, було поширено загальноімперський адміністративний устрій та законодавство.

¹ У Підросійській Україні на початку XIX ст. проживало 8,2 млн осіб, станом на середину XIX ст. – 20 млн осіб.

Принагідно слід зазначити, що ще за часів правління Петра I *“Воїнський артикул”* і розділи *“Воїнського статуту”* (1716 р.), які вважаються першими військово-кримінальними та військово-судовими (процесуальними) кодексами, що мали о тій порі найвищу юридичну силу, поширювалися не лише на військовослужбовців, а й решту громадян, які проживали на території всієї централізованої держави [12].

Перші законодавчі акти, які регламентували юрисдикцію військової Феміди стосовно підданих, зокрема на українських землях, з'явилися у другій половині XIX ст. Принагідно слід зазначити, що після скасування у 1861 р. кріпацтва пішли у небуття панські суди поміщиків, становий характер селянського суду та юридична відособленість селянства. Спочатку це були розрізнені закони, які ухвалювалися вищою владою Росії в умовах наростання суспільно-політичних антагонізмів, селянських заворушень, терактів проти високопосадовців. Імператори вдавалися до кроків, які, на їх переконання, мали б стабілізувати ситуацію.

Приміром, 5 серпня 1861 р. вийшло схвалене Олександром II положення *“Про правила на випадок оголошення будь-яких місцевостей західних губерній на воєнному стані”* [13, с. 51]. Генерал-губернаторам, більшість з яких мали вищий військовий чин, було дозволено дискретно оголошувати згаданий особливий правовий режим у підвладних губерніях, де не лише чиновники військових і поліцейських відомств, а й цивільне населення переходило під юрисдикцію військових судів. Особи, обвинувачені у зраді, бунті, непокорі військовому та цивільному начальству або агітації (підбурюванні) інших громадян на непокору владі, а також у насильстві, розбої, убивствах, грабунках і підпалах, підлягали військовому суду на підставі чинних законів (польових військово-кримінальних законів: *“Польове кримінальне уложення”* та *“Статут польового судочинства”*), які діяли лише в умовах воєнного стану. 31 серпня 1861 р. київському військовому, подільському й волинському генерал-губернаторові також надавалося право притягувати до відповідальності винних у заворушеннях в оголошених на воєнному стані місцевостях. Згаданих осіб приписувалося судити за законами воєнного часу, а вироки виконувати негайно [13, с. 52].

У наступні роки верховна влада імперії декілька разів запроваджувала воєнний стан у місцевостях, де активізувалися національно-визвольні рухи проти російського панування. Тривала робота з укладання й удосконалення правової бази, яка мала регламентувати порядок притягнення підданих до відповідальності за військово-кримінальним законодавством. За імператорськими указами, у місцевостях, оголошених на воєнному стані, будь-які судові справи цивільних осіб обов'язково переходили до компетенції військових судів² [14]. Принагідно слід наголосити, що окремі злочини, справи щодо яких розглядалися згаданими спеціальними судами, не мали чіткого

² Законодавство Російської імперії постійно вдосконалювалося. Так, у 1864 р. було розпочато роботу зі створення нового *“Воїнського устава о наказаниях”*. Вже у 1867 р. було завершено роботу над його Загальною частиною й у цьому ж році її введено в дію. У 1868 р. було введено в дію й Особливу частину цього статуту. Проте у 1874 р. було прийнято новий статут про загальний військовий обов'язок, що поставило вимогу перегляду та погодження з ним *“Воїнського устава о наказаниях”* 1867 – 1868 рр. У результаті цієї роботи в 1875 р. був прийнятий новий *“Воїнський устав о наказаниях”*. Він ретельно регулював усі можливі засоби охорони військового правопорядку й згодом став основою для розробки чинних у XX ст. на території України військово-кримінальних законів. У 1913 р. *“Воїнський устав о наказаниях”* було видано в новій редакції, потім законами від 14 листопада 1914 р. і 12 січня 1916 р. до нього було внесено багато змін. [Романовський Я., Хлопецький О. Історія формування та розвитку військового судочинства на території України. Журнал *“Схід”* № 7 (91)].

закріплення у законі, а визначалися щоразу у випадку оголошення особливого правового режиму.

Під час російсько-турецької війни 1877 р. воєнний стан було оголошено у Бессарабській губернії, приморських повітах Херсонщини та Таврії [15]. Встановлювався особливий порядок підсудності для тих російських підданих, які мешкали на теренах Одеського й Кавказького військових округів, оголошених на воєнному стані. Військовому командуванню згаданих округів надавалося право на власний розсуд передавати до військових судів справи цивільних осіб для розгляду й покарання за законами воєнного часу за такі злочини, як навмисне вбивство, зґвалтування, розбій, пограбування, підпал чи “потоплення” чужого майна [13, с. 53].

1 липня того ж року такий же порядок підсудності поширили на кілька інших регіонів. При цьому збільшився перелік злочинів, кваліфікованих як “найважчі” (напад на вартового чи військовий караул, збройний спротив караулу, навмисне убивство вартового). Право передавати до військового суду делегувалося головнокомандувачам за умов, коли “вони вважали це необхідним” [16].

Указом від 8 квітня 1879 р. “Про порядок процедури розгляду справ осіб цивільного відомства, які передаються до військового суду...” встановлювалися правила, за якими мало здійснюватися судочинство у воєнний час [17] (зафіксовані у V розділі Військово-судового статуту зводу військових постанов 1869 р., кн. XXIV. – Авт.).

Трохи більше, ніж за два роки, з огляду на наростання нестабільності (внутрішньої та зовнішньої), спричиненої убивством Олександра II, 14 серпня 1881 р., було затверджено надважливе, базове урядове положення “Про заходи для збереження державної безпеки і громадського спокою” [18, с. 263]. Ухвалений як тимчасовий, цей документ замінив собою цілу низку розрізаних актів, ухвалених раніше і залишався чинним аж до революції 1917 р. Відповідно до нього у будь-якій місцевості за ініціативою міністра внутрішніх справ, схваленою комітетом міністрів і узгодженою з імператором, міг запроваджуватися не лише воєнний, а й винятковий стан – у формі “*посиленої*” або “*надзвичайної*” охорони.

В місцевостях, оголошених у стані *посиленої охорони*, надзвичайні права, зокрема й ухвалення рішень про спрощене судочинство стосовно цивільних осіб, делегувалися вищому місцевому керівництву (генерал-губернаторам, губернаторам, градоначальникам), Справи громадян, обвинувачених у державних злочинах, передавалися до компетенції військових судів. Аналогічні правила діяли і у разі запровадження режиму *надзвичайної охорони*. Втім, генерал-губернатори, яких іменували вже “головноначальниками”, отримували ширші права – аналогічні повноваженням, що мали головнокомандувачі армій у воєнний час. Окрім іншого, вони могли передавати військовому суду справи осіб, які вчинили “злочини відомого роду” (так в оригіналі – Авт.) [18, с. 264]. На свідоме вживання такого розпливчатого формулювання звернув увагу у своїй праці В. Гессен, який зауважував, що не лише визначення “*громадський порядок та спокій*”, а й щойно згадане, є надто широкими. Їх можна трактувати на власний розсуд. Що, власне, й робили генерал-губернатори, зловживаючи наданими їм повноваженнями. Вони часто-густо передавали справи до військових судів, які застосовували до цивільних осіб покарання у вигляді смертної кари. Згаданий вище російський правник зауважував: “З найсуворішої міри політичної відплати смертна кара перетворюється на покарання, яке призначається, хоча й у винятковому порядку, але за загальні злочини (убивство, грабіж, зґвалтування, розбій, підпал...)..., які ніякого політичного характеру не мають. ...Таким чином життя цивільних осіб опиняється не в руках суду, а в руках адміністративної влади”. І далі,

узагальнюючи свої критичні висновки щодо безпідставності надзорстких заходів стосовно цивільного населення в умовах запровадження стану надзвичайної охорони, В. Гессен, використовуючи народну мудрість та свою красномовність, зауважував: “[Прислів’я] *Коли горить хата, б’ють шибки*”, – не відповідає умовам російської дійсності. *Будинок не горить, його мешканці мирно сплять, а шибки все одно б’ють*. Отже, – продовжував він, – *смішно дивуватися тому, що ми хворі; варто дивуватися тому, що ми живемо*” [1].

4 вересня 1881 р. уряд визначив регіони імперії, де запроваджувався режим посиленої охорони. До таких місцевостей потрапили: Харківська, Полтавська, Чернігівська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська губернії, Сімферопольський, Євпаторійський, Ялтинський, Феодосійський, Перекопський повіти, а також міста Бердянськ Таврійської, Маріуполь Катеринославської губерній, Одеське, Таганрозьке, Керч-Єнікальське градоначальства [19].

Невдовзі Положення “Про заходи для збереження державної безпеки і громадського спокою” було поширене на третину всього населення Російської імперії.

Удосконалення законодавства про особливі правові режими тривало й надалі. 18 червня 1892 р. було видано “Правила про місцевості, оголошені на воєнному стані” [20] – документ, який до вже регламентованих режимів посиленої та надзвичайної охорони додавав третій вид – *воєнний стан*. В окремому розділі цього документа регламентувався порядок спрощеного судочинства для цивільних осіб (з передачею під юрисдикцію військових судів) та, відповідно, підвищений рівень відповідальності за скоєння злочинів, визнаних особливо небезпечними (“*бунт проти верховної влади*”, “*державна зрада*”, *умисне нищення або пошкодження запасів продовольства, фуражу, водогонів, мостів, доріг, переправ, засобів зв’язку, напад на військовиків тощо*). Окрім цього, представники влади мали право на власний розсуд передавати на розгляд військового суду справи про інші злочини, вчинені цивільними особами, але з наступним затвердженням вироків військових судів. Розгляд згаданих справ під час дії воєнного стану доручався імперським військовим судам відповідно до чинного законодавства Росії [20].

У перші роки ХХ ст. у деяких місцевостях Російської імперії, зокрема і на українських землях, воєнний, а не надзвичайний/винятковий, стан оголошувався безпідставно – задля утримання “*спокою*” всередині держави. Такий особливий правовий режим, як і стан облоги, оголошений у час відсутності збройного конфлікту, іменувався фіктивним. В. Гессен, наводячи у своїй праці приклади безпідставної заміни диктатури цивільної на військову (а відтак і припинення дії Положення 1881 р. із заміною його на “Правила...” 1892 р.)³, наголошував, що надмірне розширення юрисдикції військових судів за рахунок цивільних осіб у таких умовах є безглуздом і не виправданим [1].

Принагідно цей же знаний фахівець у галузі адміністративного права здійснював концептуально важливий порівняльний аналіз надзвичайного законодавства інших держав, підкреслюючи, що воно поділяється на дві категорії: воєнної і цивільної диктатури. І разом з тим наголошував, що в Російській імперії особливий правовий режим одночасно мав ознаки обох диктатур (змішаний характер).

³ У 1905 – 1907 рр. фіктивний воєнний стан запроваджувався імператорськими розпорядженнями в Одесі, Харкові, Херсоні, Кременчуці, разом з усіма повітами, в Казатині, Сарнах та ін. станціях Південно-Західної залізниці та інших місцевостях України.

Звертаючись до досвіду європейських держав XIX ст., зокрема й проблеми зміни підсудності цивільних осіб, В. Гессен зауважував, що, приміром, Англія, Голландія і Австрія не вдавалася до такої практики навіть в умовах воєнного стану. Тим часом в Італії, де надзвичайний чи воєнний стан не був регламентований законодавством, військова юстиція набувала ширших повноважень, ніж де інде, зокрема і за рахунок розширення юрисдикції військових судів. А ось Франція в історії функціонування особливих правових режимів займала особливе місце. Хоча б з огляду на те, що саме надзвичайне законодавство цієї держави, зокрема і закон про воєнний стан (і облоги), ухвалений 8 липня 1791 р., стало прообразом, зразком для наслідування й запозичення інших країн [1]. У цій державі, як згодом і в Російській імперії, уряд мав право запроваджувати згаданий особливий правовий режим у вигляді воєнної диктатури як у випадку зовнішньої агресії, так і у разі внутрішніх заворушень. Щоправда, цивільній владі залишали окремі функції на розсуд військових. Вище керівництво останніх зосереджувало в своїх руках надзвичайні повноваження поліцейського характеру. Окрім іншого, воно отримувало право видаляти “підозрілих” осіб з місця постійного проживання. Злочини та будь-які інші дії *“проти безпеки республіки, конституції, порядку і громадського спокою незалежно від статусу обвинуваченого та співучасників передавалися на розгляд військових судів”*. Зміна підсудності цивільних осіб здійснювалася за наказом командувача дивізії. Разом з тим, військові суди мали право застосовувати стосовно згаданої категорії громадян лише каральні санкції, передбачені кримінальним *“уложенням”* та іншими законами військового права [1]. У Німеччині, як і у Франції, у разі оголошення стану облоги влада переходила до військових. Статті конституції, які гарантували відповідні громадянські свободи призупинялися, а злочини (державна зрада, убивства, спротив владі тощо), вчинені цивільними особами, передавали на розгляд військових судів, які, на відміну від французьких, склалися не лише з військових (двоє з п’яти суддів були цивільними). Значно суворішими були й санкції. За державну зраду винних позбавляли життя.

Узагальнюючи досвід інших держав, В. Гессен зауважував, що розширення повноважень військових судів у репресивній сфері може мати місце лише у випадку крайньої необхідності. До зловживання подібною практикою – ставився вкрай негативно. *“Заміна звичайних судів військовими трибуналами... аналогічна збройній боротьбі з внутрішнім ворогом замість зосередження на ворогах зовнішніх. Військове право може застосовуватися лише на театрі воєнних дій під час іноземного нашествя або громадянської війни, коли суди закриті і цивільна влада de facto позбавлена можливості функціонувати”*, – наголошував він [1].

Після початку першої російської революції влада імперії вкотре схилилася до рішення перекласти судочинство стосовно цивільних громадян на інституції військової Феміди. Підготовка нової редакції профільних законодавчих актів упродовж 1905 – 1906 рр. розгорталася у надрах спеціально створеної комісії⁴. Серед інших, лунали думки щодо недоцільності розширення компетенції військових судів, зокрема й передачі до них справ, фігуранти яких обвинувачуються у злочинах, за котрі не передбачено

⁴ Вперше питання щодо удосконалення чинного законодавства, зокрема й того, що регламентувало особливі правові режими, було ініційоване указом 12 грудня 1904 р. Упорядкування відповідного законопроекту спочатку було покладено на т.зв. особливу нараду, згодом – на спеціальну міжвідомчу комісію, очолювану заступником міністра внутрішніх справ О.О. Макаровим (розстріляного більшовиками у 1919 р. – Авт.). Проект нового законодавчого акту, який регламентував винятковий стан розглядався Державною Думою 2 і 4 скликання, але так і не був ухвалений у вигляді остаточного закону.

найсуворішого покарання – смертної кари. На переконання юристів, навіть в умовах воєнного стану пересічні громадяни мають поставати перед звичайними судами, а військовій юстиції належить “опікуватися” тими цивільними особами, які обвинувачуються у збройному спротиві владі, нападі на чинів війська чи поліції, убивстві, нанесенні важких фізичних каліцтв; підпалах, грабунках тощо. Особливий наголос робився на тому, що передача згаданих справ до військових судів має відбуватися не за розсудом тих чи інших посадовців, зокрема й губернаторів, а винятково за чинним законодавством [1]. Проект нового законодавчого акту, який регламентував винятковий стан, розглядався Державною Думою, але так і не був ухвалений у вигляді остаточного закону.

Проте, 19 серпня 1906 р. з метою боротьби з революційним рухом і стабілізації внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії⁵ було ухвалене тимчасове Положення Ради Міністрів, згідно з яким тимчасові військово-польові суди, які могли створюватися на вимогу генерал-губернаторів і військового командування у місцевостях, де запроваджувався режим надзвичайної охорони або воєнний стан. Ці інституції – швидкого судочинства чинили “правосуддя” за законодавством воєнного часу. Процедурні питання реалізовувалися у закритому режимі упродовж однієї доби, а вирок оскарженню не підлягав. Упродовж 1906 – 1907 рр. такі суди були створені у переважній більшості губерній Російської імперії [21]. Підсудність військово-польовим судам у Положенні чітко не визначалася. Зафіксовані у документі підстави передачі генерал-губернаторами або іншими уповноваженими особами справ пересічних громадян до згаданих інституцій виглядали доволі розпливчати. Змінювати підсудність можна було “у тих випадках, коли вчинене особою цивільного відомства злочинне діяння є настільки очевидним, що немає необхідності в його розслідуванні”. Ця теза, як слушно зауважували і тогочасні і сучасні правники, видається надзвичайно хиткою, оскільки рішення про передачу тієї чи іншої справи до військово-польового суду цілком залежало від думки відповідних посадовців. Відтак створювалися передумови до суб’єктивізму й зловживань [22]. Засуджені до смертної кари люди не могли розраховувати й на помилування імператора не тільки через стислі терміни виконання вироку, а й тому, що губернаторам та командувачам військ, округів давалася вказівка про заборону передавати телеграми про помилування.

Закон про військово-польові суди втратив силу 20 квітня 1907 р., хоча Положення про ці інституції стосовно військових залишалось чинним. Розгляд справ цивільних осіб за згаданими злочинами, вчиненими у місцевостях, оголошених на воєнному стані, посиленої чи надзвичайної охорони, передалися до військово-окружних судів⁶.

Автори видання “Судова влада...” подають статистику розгляду справ цивільних осіб військовими судами в порядку надзвичайної підсудності. Більшість з них мали

⁵ Безпосереднім приводом для ухвалення рішення про створення військово-польових судів став замах, скоєний 12 серпня 1906 р. у Зимовому палаці в Петербурзі, на колишнього міністра внутрішніх справ, голову Ради Міністрів Росії П. Столипіна. Того дня загинуло 27 чоловік, 32 отримали поранення, серед них і його діти. Сам Столипін не постраждав. Проте вислів “мене вб’ють, і вб’ють члени охоранки” багато в чому став пророчим [В.П. Даниленко. Вбивство Столипіна: офіційна версія і архівні документи. *Архіви України*. 2011. № 2 – 3. С. 195-199. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/30903>]. Через п’ять років – 18 вересні 1911 р. у Києві внаслідок теракту він пішов з життя.

⁶ Військово-окружні суди в Російській імперії, створені відповідно до військово-судового статуту 1876 р. Функціонували у кожному військовому окрузі, залежно від часу запровадження там чинності згаданого статуту.

політичне забарвлення. Якщо у 1902 – 1904 рр. до військового суду було віддано 74 цивільні особи, то в 1905 і 1906 рр. – відповідно 308 і 4698. У 1907 р. було засуджено 4335 осіб, у 1908 р. – 7016, у 1909 р. – 5400, – зазначається в праці. І далі наголошується: Загалом з червня 1907 р. до липня 1914 р. через військово-окружні суди пройшло понад 21 тис. цивільних осіб – учасників революційного руху. Вироки військових судів характеризувалися винятковою суворістю, а часто – і відвертою жорстокістю. Приміром, за 168 справами стосовно цивільних осіб, переданими у 1906 – 1907 рр. до Київського військово-окружного суду В.О. Сухомлиновим – командувачем військами Київського військового округу і за сумісництвом генерал-губернатором Київської, Подільської і Волинської губерній, 157 осіб було засуджено до смертної кари і 146 – до каторги. Військово-окружні суди держави у 1908 – 1909 рр. засудили до смерті близько 40 % загальної кількості цивільних осіб, які пройшли через ці інституції [10].

Тим часом на українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, чинними залишалися правові норми та судова система Австрійської імперії, уніфіковані судовою реформою у другій половині XIX ст. Судові справи щодо військовослужбовців на території Галичини в цей же період вирішувалися окремими судами трьох інстанцій: військовий суд, вищий військовий суд і Верховний військовий трибунал. Достеменною інформації щодо особливостей підсудності цивільних осіб згаданим спеціальним інституціям допоки виявити не вдалося.

Ще до офіційного оголошення Першої світової війни – 20 липня 1914 р. воєнний стан було запроваджено й на окремих українських територіях⁷, які входили до складу Російської імперії. Там набули чинності *“Правила про місцевості, оголошені на воєнному стані”* від 18 червня 1892 р. 23 липня 1914 р. головнокомандувач військ Південно-Західного фронту М. Іванов, який одночасно обіймав посаду командувача Київського військового округу, посилаючись на указ імператора, власним наказом оголосив до відома й неухильного виконання положення про управління у воєнний час на підлеглих йому територіях. Ішлося й про зміни у судочинстві стосовно цивільних осіб. Найперше й суворіше карали учасників *“бунтів”* проти верховної влади, осіб, котрі знищували або завдавали шкоди шляхам, що мали стратегічне значення, а також зрадників. Із метою прискорення судової процедури запроваджувалися військово-польові суди для покарання тих військовослужбовців, *“учинення якими злочинного діяння”* було *“настільки очевидним”*, що не потребувало розслідування. Військово-польовий суд засновувався за наказом військових начальників і складався з голови та чотирьох офіцерів, які прослужили в армії не менше чотирьох років. Розгляд справ розпочинався негайно і тривав упродовж двох діб. Того ж 20 липня 1914 р. спеціальним указом *“Про затвердження тимчасового положення про військову цензуру”* запроваджувалася кримінальна відповідальність для тих, хто розголошував інформацію про обороноздатність держави. Такі вчинки кваліфікувалися як *“зрада”* і *“шпиунство”* [23].

Одним із наслідків Першої світової війни стала перемога в Росії Лютневої демократичної революції 1917 р., яка поклала край існуванню Російської імперії та створила сприятливі умови для піднесення національно-визвольних рухів, зокрема і на українських землях. У Києві на початку березня 1917 р. було створено національний

⁷ Воєнний стан було оголошено у Холмській, Волинській, Подільській, Бессарабській, Київській, Харківській, Таврійській губерніях; Золотоніському, Переяславському і Кременчуцькому повітах Полтавської губернії; Остерському повіті Чернігівської губернії й Катеринославському повіті Катеринославської губернії [Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 864, спр. 279, арк. 14-15. URL: //http://cdiak.archives.gov.ua/v_1914_viyna.php].

представницький орган – Українську Центральну Раду (далі – УЦР). Після Всеукраїнського національного конгресу вона з київської організації перетворилася на загальноукраїнську.

В перші місяці після створення УЦР судова система новопосталої держави за інерцією наслідувала досвід Російської імперії. Лише на початку липня 1917 р. виконавчий орган УЦР – Генеральний Секретаріат (у січні 1918 р. реформований на Раду Народних Міністрів Української Народної Республіки (далі – УНР)), визначив компетенцію Генерального Секретарства судових справ. З огляду на брак часу, вкрай необхідного для створення власного законодавства, УЦР, ухваливши 25 листопада 1917 р. Закон про правонаступництво [24, с. 9] (усі російські закони визнавалися чинними. – *Авт.*), спромоглася здійснити лише окремі кроки у сфері судочинства. Більшовицька агресія також внесла свої – негативні корективи у цей процес. Політичний провід та збройні частини молодшої української держави у ніч з 8 на 9 лютого змушено залишили Київ.

Керівництво Центральної Ради, перебуваючи за межами столиці, 14 лютого 1918 р., ухвалило рішення про запровадження посад головних губернських комендантів, які мали право утворювати тимчасові військові революційні суди. Ці надзвичайні органи здійснювали кримінальне переслідування відповідно до Інструкції військовому революційному судові⁸, виданої вже після повернення УЦР до Києва – 5 березня 1918 р. [25, с. 25] Компетенція зазначених судів поширювалася на військовослужбовців і цивільних громадян у випадках вчинення ними вбивства, підпалу, згвалтування, грабежу, розбою. Цим документом встановлювалося, що провадження у військовому революційному суді могло розпочатися тільки за поданням головного губернського коменданта у разі оголошення у визначеній місцевості особливого правового режиму – воєнного стану чи облоги. Проте, згадані застереження щодо зміни підсудності, зокрема стосовно цивільних осіб, взяли до уваги винятково українські надзвичайні інституції.

Тим часом законодавчу ініціативу у сфері військового судочинства перебрала на себе іноземна союзницька мілітарна сила (німецькі та австро-угорські формування, запрошені урядом УНР для допомоги у звільненні України від більшовиків). Так, командувач німецькими військами А. Лінзінген 21 березня 1918 р. видав розпорядження про запровадження на території України законів воєнного часу, а відтак і відповідного поширення юрисдикції німецьких військово-польових судів на все без винятку населення із застосуванням смертної кари за шпигунство, державну зраду, порушення публічного спокою, заклик до повстання тощо [26, с. 54].

Свавілля німецьких та австро-угорських військових судів викликало обурення українського уряду. Народне міністерство судових справ УНР 23 березня 1918 р. видало спеціальний обіжник, у якому наголошувалося, що німецькі військові суди не мають юридичної сили, оскільки для покарання українців існують власні цивільні та військові суди [27].

Проте союзницькі сили стояли на своєму. Їх зневага до української влади та ігнорування згаданого та інших її розпоряджень виявилися у чергових демаршах. 25 квітня 1918 р. німецьке командування в особі Германа Айхгорна (Ейхгорн), який останнього березневого дня заступив на посаді свого попередника А. Лінзінгена, оголосив власні військово-польові суди виключними органами кримінальної юстиції на всій території України, де дислокувалися підпорядковані йому збройні сили. Така

⁸ Інструкція військовому революційному судові, видана 5 березня 1918 р., стала першим нормативно-правовим актом із питань судочинства, який містив нові положення, що повністю відкидали законодавчий шаблон Російської імперії.

ухвала обґрунтовувалася тим, що українські суди виявилися неспроможними підтримувати порядок. Всі громадяни, які мешкали у згаданих місцевостях, потрапляли під юрисдикцію загаданих спеціальних судів за: вчинки проти громадського порядку, кримінальні злочини проти німецьких і союзних військ, як і проти всіх осіб, що до них належать; вуличні зібрання, усну та друковану агітацію проти влади. Командування австро-угорської Східної Армії, штаб якого розміщувався в Одесі, 28 квітня 1918 р. видало аналогічне розпорядження про поширення на українських громадян юрисдикції військово-польових судів на всій території перебування своїх військ [10, с. 348].

29 квітня 1918 р. – в останній день свого існування – Українською Центральною Радою була ухвалена Конституція УНР, у якій окремий розділ присвячувався організації судової системи. Встановлювалося, що *“судова влада у рамках цивільного, кримінального і адміністративного законодавства здійснюється виключно судовими установами”*. Щоправда, у статтях розділу VIII *“Про тимчасове припинення громадянських свобод”* (ст.ст. 79 – 81) обумовлювалося, що у надзвичайних випадках держава залишає за собою право обмежувати згадані свободи [28]. Ймовірно, малося на увазі запровадження особливого правового режиму і заходів, пов’язаних з ним.

Проте основні положення Конституції УНР не були реалізовані, адже саме в цей день до влади прийшов Гетьман Павло Скоропадський, який проголосив утворення Української Держави (далі – УД). Одним з першочергових завдань гетьманської адміністрації було налагодження ефективного функціонування органів судової влади. Новий очільник держави досить негативно ставився до реформування судової системи, здійснюваної в період Центральної Ради і вважав за необхідне вдаватися до ефективних кроків. Однак, він мусив рахуватися з присутністю союзницьких військ, чії судові інституції продовжували утримувати “пальму” першості у цій сфері. Не вдаючись до різких кроків, Гетьман підійшов до цієї проблеми помірковано.

У травні 1918 р. із урядовців Міністерства судових справ (юстиції) Української Держави було утворено комісію, яка розробила пропозиції українського уряду щодо розмежування підсудності українських та німецько-австрійських судів. Пропонувалося обмежити підсудність австро-німецьких судів стосовно цивільних справ про злочини, спрямовані безпосередньо або побічно проти австро-німецьких військ. 28 травня 1918 р. на засіданні уряду міністр юстиції Михайло Чубинський доповів, що наказ Г. Айхгорна від 25 квітня 1918 р. про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів доволі вільно трактує підлеглість українських громадян німецькій юрисдикції. Про арешти та суди над місцевими мешканцями українську сторону взагалі не повідомляли. Це ж стосувалося й австро-угорських військ. Рада Міністрів постановила ввійти щодо цих питань у зносини з німецьким та австро-угорським командуванням. Міністрам українського уряду М. Чубинському та Д. Дорошенку доручалося підготувати ноту до німецького й австро-угорського командування, вимагаючи обмеження їх юрисдикції щодо українського населення [29, с. 35].

Одночасно з підготовкою ноти, вірогідно, не маючи великих сподівань на порозуміння з адресатами офіційного звернення, пришвидшив підготовку українського закону *“Про військову підсудність”*, який з’явився 30 травня 1918 р. Документ не лише визначав протиправні діяння, що мали розглядатися військовими судами у порядку звичайної підсудності (військовослужбовці та особи, причетні до збройних сил), а й виняткової. У разі запровадження воєнного стану військовому суду підлягали цивільні особи за зраду, шпигунство, повстання проти влади, опір владі, напад на військових при виконанні ними службових обов’язків, ворожу агітацію, вбивство, розбій, грабїж, підпал, зґвалтування. Перелік злочинів практично стовідсотково співпадав з тими, які були

задекларовані у законі Російської імперії про режим воєнного стану (1892 р.), що дозволяє небезпідставно припускати пролонгацію традиції запозичень. Останнє у тих умовах було цілком зрозумілим. Але, окрім згаданого, текст закону УД містив і нові положення. Приміром, у разі ведення бойових дій на чужій території військовому суду в порядку виняткової підсудності (за відсутності там загальних судів) підлягали *“мешканці місцевостей, захоплених армією під час війни, обвинувачені у шпигунстві, повстанні проти встановленої законним шляхом влади, опорі владі, нападі на військових, ворожій агітації, знищенні військового майна”*, а також за ті види злочинів, які будуть передані до військової підсудності, згідно з окремим розпорядженням командувача армії [30].

Проте і до цього закону УД, як, зрештою, і до інших, іноземна військова влада поставилася зневажливо. Її представники не лише продовжували втручатись у діяльність українських судових установ, а й перебирали на себе ініціативу. Як і в період Центральної Ради, німецькі та австро-угорські військово-польові суди розглядали значну кількість кримінальних справ щодо цивільних осіб.

2 червня 1918 р. гетьманський уряд прийняв закон про структуру й функції Генерального Суду як вищої судової інстанції в Україні. Цей документ, окрім іншого, окреслював перспективи судової реформи.

З певним зволіканням союзники все ж розглянули пропозиції українського уряду, надіслані ще у травні 1918 р. Відповідь, підписана начальником штабу німецьких військ генералом Гренером і військовим уповноваженим австро-угорської Східної армії майором Флейшманом, надійшла 30 червня. У дописі містилася обіцянка інформувати українську владу про злочини, вчинені цивільними громадянами, і у деяких випадках допускати прокурорський нагляд. Очільники іноземних військ категорично залишили за собою розгляд справ про *“підбурювання та агітацію проти українського уряду і здійснення натовпом убивства, розбою, розгрому та інших загальних деліктів”* (правопорушень – Авт.) [31].

Дещо пізніше відбулося пом'якшення ставлення іноземної мілітарної влади до режиму виконання покарань щодо засуджених їхніми судами. 24 серпня 1918 р. цивільним особам, засудженим, зокрема австро-угорським судом, дозволили відбувати покарання *“в українській цивільній в'язниці під військовим наглядом”* [31].

Зовнішні загрози та внутрішні негаразди змусили П. Скоропадського 6 листопада 1918 р. оголосити стан *“надзвичайної охорони”* (за регламентом Російської імперії 1881 р.) у Волинській губернії. Наступного дня Гетьман запровадив такий самий правовий режим в Одесі. Воєнний стан у Миколаєві, Херсонській, Катеринославській, Подільській та північних повітах Таврійської губернії був оголошений на початку доби 9 листопада. А в ніч з 11 на 12 листопада його поширили на Чернігівську, Полтавську, Київську губернії та місто Київ [32].

Таким чином, у квітні – грудні 1918 р. військове судочинство стало домінуючим в Україні. Але військові суди Гетьманату лише формально мали широку юрисдикцію, зокрема і стосовно цивільних осіб. В реальному житті, здебільшого, вони поступалися перед засиллям іноземної – союзницької мілітаризованої Феміди, яка привласнила собі більшість повноважень у цій сфері.

Після приходу до влади Директорії УНР (14 листопада 1918 р.) розпочалася реорганізація державного апарату. Реформа торкнулася й судової системи. Республіканська влада насамперед прагнула ліквідувати здобутки гетьманського уряду і в судочинстві, зокрема, намагаючись якомога швидше відновити судові органи, утворені у період Центральної Ради.

Надзвичайно складна геополітична ситуація, в якій опинилася Україна, передусім необхідність боротьби з внутрішніми і зовнішніми противниками, головним чином з більшовиками, зумовлювали специфіку правової системи УНР, домінування у цій сфері надзвичайного судочинства.

За тиждень після виникнення Директорії – 22 листопада 1918 р. у збройних силах почали створюватися військово-польові суди, організація яких ґрунтувалася, здебільшого, на законодавстві Російської імперії (Військовому статуті про покарання 1869 р., Положенні про польове управління військ у воєнний час 1914 р.) [33, с. 115].

16 грудня 1918 р. у Києві та його приміській зоні був оголошений стан облоги. Під юрисдикцію військово-польового суду підпадали військові і цивільні особи, звинувачені в участі у будь-яких маніфестаціях і зібраннях не лише на площах і вулицях, а й у закритих приміщеннях без належного на це дозволу; у друкуванні листівок, прокламацій та відозв, порушенні комендантської години, поширенні провокаційних пліток, агітації, підбурюванні, пограбуваннях, розбійництві, вбивствах, підпалах, зґвалтуваннях, збройних нападах на військову варту і цивільних урядовців у продажу спиртних напоїв тощо [34, с. 86].

Формування надзвичайної судової системи УНР продовжувалося і в умовах запровадженого особливого правового режиму. 26 січня 1919 р., через два дні після оголошення на всій території УНР воєнного стану⁹ [35, с. 449], уряд ухвалив закон, яким ліквідовувалися військово-польові суди та прописувався порядок організації тимчасових колегіальних судових інституцій збройних сил – надзвичайних військових судів. Під юрисдикцію останніх потрапляли всі військові, а також цивільні особи за злочини, перелік яких встановлювався не лише законом, а й наказом того чи іншого військового начальника. Як для військових, так і цивільних *“кара на смерть”* (розстріл) передбачалася за: за агітацію серед військ проти УНР, шпигунство, повстання проти влади тощо. Альтернативою згаданій суворій санкції могла стати *“строчна або безстрочна каторга”*. З огляду на розміри території, яку о тій порі контролювала Директорія, згадане покарання видається глумом і над засудженими, і над самим законодавством.

Склад суду (6 осіб включно з головою та секретарем), як вже зазначалося, не був сталим. До нього у день призначеного засідання щоразу обирали нових старшин, підстаршин і навіть звичайних козаків. Видається дещо дивним застереження з тексту згаданого закону, продубльоване пізніше в змінах до нього (20 серпня 1920 р.). Декларувалося, що прокурор та секретар суду мав призначатися зі старшин *“з вищою юридичною освітою, або знайомих з судовим процесом”*. У разі відсутності таких, що було цілком зрозумілим у військах, дозволялося (! – *Авт.*) включати до складу суду *“хоча б письменних”* старшин або козаків. Вироки, винесені цими інституціями за спрощеною процедурою, не підлягали оскарженню й негайно виконувалися. Щоправда, особи, засуджені до вищої міри покарання, мали право протягом шести годин після оголошення ухвали звернутися з проханням про помилування або полегшення кари до *“Верховної влади”*, тобто Директорії, а в *“Дієвій армії до Головного отамана”* [36, с. 122].

⁹ Пропозиція про оголошення воєнного стану була внесена й схвалена на засіданні Уряду УНР ще 20 січня 1919 р. А сам Закон про запровадження згаданого особливого правового режиму та стану облоги з'явився чотирма днями пізніше – 24 січня 1919 р. У ньому, зокрема, зазначалося: *“1. Всю територію Української Народної Республіки оголосити на військовому стані. 2. Залишити Київську губернію на стані облоги...”*. У 5 та 6 пунктах йшлося про судочинство, яке мали здійснювати військові суди, організація яких регламентувалася Законом, котрий вийшов лише за два дні – 26 січня 1919 р. 5 лютого цього ж року стан облоги за поданням військового міністра був оголошений урядом УНР на території Вінницької губернії

Тимчасові військові суди, зокрема при дивізіях та корпусах Дієвої армії УНР, функціонували пів року. Через брак кваліфікованих кадрів й інші об'єктивні обставини вони були розформовані (відповідно – 14 червня і 5 липня 1919 р.). Всіма справами мав займатися суд при Генеральному штабі Дієвої армії [34, с. 88].

Система військового судочинства, що виникла стихійно, ґрунтуючись на доволі хиткій організації та правовій базі, в умовах практично необмеженої юрисдикції, часто-густо була знаряддям політичної розправи не лише з політичними опонентами, а й з палкими прихильниками незалежної України. Свідченням цьому є швидкий суд (10 червня 1919 р.) і розстріл (28 червня 1919 р.) відомого українського воєначальника Петра Болбочана. Натомість тогочасна судова система поблажливо ставилася до свавілля отаманів, поглиблюючи у такий спосіб анархію в державі [33].

На відміну від Наддніпрянщини, де судочинство Директорії орієнтувалося на Російське імперське законодавство, на території Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), з огляду на безперервні бойові дії, відповідна сфера регулювалася законами колишньої Австро-Угорської імперії. Поряд з військовими структурами створювалася й профільована юстиція. Вже 8 листопада 1918 р., під час боїв у Львові, було створено перший військово-польовий суд, під юрисдикцію якого, крім військовослужбовців української армії, підпадали цивільні особи, що вчинили *“заворушення публічного спокою, грабунок, крадіжку”* [34, с. 90]. Трохи пізніше – 21 листопада того ж року ЗУНР схвалила ряд законодавчих актів, а серед них і декрет про *“Тимчасову організацію судівництва”* [37, с. 154].

Розпорядженням Державного Секретаріату ЗУНР від 3 грудня 1918 р. при кожному окружному військовому підрозділі (команді) було створено військово-польові суди, під юрисдикцію яких підпадали і цивільні особи. Перелік злочинів, за вчинення яких останні потрапляли до поля зору військової Феміди ЗУНР, був уточнений розпорядженням Державного Секретаріату від 17 лютого 1919 р. Йшлося, зокрема, про зраду батьківщини, повстання проти легітимної влади, знищення телеграфних і телефонних ліній та військового майна. У зв'язку з тим, що дані положення по-різному інтерпретувалися судами, Державний секретаріат 1 березня 1919 р. видав спеціальне роз'яснення: цивільні особи підпадали під юрисдикцію військових судів лише у разі шкідництва та ведення більшовицької агітації і пропаганди [34, с. 93].

Після переходу Української Галицької Армії за р. Збруч було дещо змінено структуру військово-судових органів. На жаль, історичні джерела не зберегли майже ніякої інформації щодо їх діяльності у досліджуваній проблематиці.

Висновки.

Узагальнюючи викладене, слід підкреслити, що на українських землях паралельно з появою регулярного війська в умовах збройних конфліктів (або й за відсутності таких) поступово формувалася система надзвичайного судочинства, яка охоплювала не лише військових, а й пересічних громадян.

Розвиток відповідних інституцій, їх повноваження залежали від світоглядних і політичних уподобань влади, або особи, що її уособлювала. Рівень суворості покарання, як і перелік злочинів, були позначені специфічними рисами кожного з історичних періодів та чинного права. Законодавчо закріплені норми щодо покарання цивільних осіб регламентувалися спочатку у межах звичаєвого права, згодом – наприкінці XVIII ст. – упродовж першої половини XIX ст. в окремих законодавчих розрізнених актах часто-густо із запозиченням досвіду іноземних держав, зокрема Франції.

Вже в останні десятиліття XIX ст. викристалізувалася система регламентних документів, які фіксували межі кримінальної та адміністративної відповідальності

цивільних осіб у межах запроваджуваних особливих правових режимів. Наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст., зокрема напередодні Першої світової війни, вони перетворилися на постійно діючі адміністративні режими управління державою та суспільством. Місце судів заступила адміністративна та військова (швидка/закрита) розправа. Таким чином створювалася атмосфера пролонгованого свавілля.

У період національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. кожна зміна уряду в Україні супроводжувалася використанням надзвичайного/воєнного стану, зумовленого ворожим оточенням, перманентними бойовими діями і внутрішньою нестабільною політичною ситуацією. За доби Центральної Ради в умовах війни, розв'язаної більшовицькою Росією, на розбудову дієвого державного апарату, збройних сил і спецслужб не вистачало часу. Бракувало досвіду, а часто-густо й політичної волі для запровадження всіх вкрай необхідних реформ. Судова система мала змішаний та, до певної міри, хаотичний характер.

Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського в умовах конфлікту з більшовицькою Росією та гострого протистояння з політичними опонентами змушено пішла на компроміс з представниками іноземних армій, запрошених попередньою верхівкою УНР. З огляду на ці та інші об'єктивні обставини, домінувало надзвичайне судочинство, а цивільні особи опинилися у полі зору військової Феміди.

Спільними рисами всіх форм державності на українських землях була рецепція права попередньої влади чи то Російської імперії, чи то Австро-Угорщини. Хоча запозичення цих норм відбувалося у відповідності до специфічних умов суспільно-політичного розвитку країни та зовнішньополітичних чинників, які через перманентний воєнний стан формували особливі умови розвитку судочинства, скеровуючи його в рамки жорстких норм. Порівняно із надзвичайним законодавством інших держав, яке передбачало і регламентувало або воєнну, або цивільну диктатуру, на українських землях, які входили до складу Російської імперії особливий правовий режим одночасно мав ознаки обох диктатур.

У часи національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. жоден з українських урядів так і не спромігся ухвалити власні закони про особливі правові режими, зокрема й судочинство в умовах воєнного стану. Як слушно зауважив український історик Віталій Скальський: *“Суспільство пережило чотири роки війни, кілька переворотів, прихід та відступ більшовиків з їх червоним терором... А [українська] влада не зловживала своїми надзвичайними повноваженнями. Може, й дарма. Бо Україна стрімко наближалась до чергових політичних потрясінь”* [32].

Використана література

1. Гессен В.М. Исключительное положение. Санкт-Петербург, 1908. 411 с.; Гессен В.М. “Исключительное положение”. Харків: Эспада, 2005. 240 с. URL: <http://ex-jure.ru/law/news.php?new sid=367>

2. Александров О.Г. Чрезвычайное законодательство в России во второй половине ХІХ – начале ХХ в.: дис. канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2000. 161 с.; Зиборов О.В. Институт военного положения по российскому праву (историко-правовое исследование): дис. ...канд. юрид. наук. Москва, 2002. 222 с.; Обухов В.В. Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. (историко-правовое исследование): дис. ...кандидата юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2002. 228 с.; Пчелинцев С.В. Проблемы ограничения прав и свобод граждан в условиях особых правовых режимов: монографія. Москва: Норма, 2006. 480 с.; Никонов Д.А. Советское чрезвычайное военное законодательство (1920–1941 гг.): монографія; под ред. Белозерова Б.П. С-Пб.: С-Пб ВИ ВВ МВД России, 2006. 206 с.

3. Вовк Ю.С. Судові органи Української народної Республіки та Української держави (1917 – 1920 рр.): автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів: Нац. ун-т ім. І. Франка. 2000. 19 с.; Рум'янцев В. Судова система в Україні за часів Директорії. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 4(27). С. 84-94; Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): монографія. Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 462 с.; Історія держави і права України. Академічний курс: у 2-х т. / під ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. Київ, 2000. 396 с.; Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Харків, 2001. 288 с.

4. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / авт. кол.: В.С. Бігун, І.Й. Бойко, Т.І. Бондарук, К.А. Віслобоков, О.А. Гавриленко, Л.О. Зайцев, А.Ю. Іванова, О.О. Малишев, І.В. Музика, В.Т. Окіпнюк, Є.В. Ромінський, О.О. Самойленко, М.І. Сірий, І.Б. Усенко (кер. кол.), М.Д. Ходаківський, Л.В. Худояр, О.Н. Ярмиш. – (НАН України. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького; Міжнародна асоціація істориків права). Київ: “Наукова думка”, 2014. 503 с.

5. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Т. 1: (X – XV ст.) / упоряд. О. Сліпушко; ред. тому Ю. Косенко. Київ: Дніпро, 2001. 632 с.

6. Атаманова Н.В. Литовські статuti як історичні пам'ятки у системі вітчизняних джерел права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. Т. 1. С. 22-24.

7. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. Мінск, 2003. С. 35-263; Філінюк І.Г. Військове судочинство доби Великого князівства Литовського. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2009. Вип.49. С. 132-138.

8. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000. URL: <http://litopys.org.ua/coss1/shch03.htm>

9. Бедрій М.М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.). *Вісник Львівського університету. Сер. юридична*. 2015. Вип. 61. С. 78-86; Суди і покарання у козаків Запорізької Січі: URL: https://protocol.ua/ua/sudi_i_pokarannya_u_kozakiv; Гамбург Л.С. Козацькі суди та порядок розгляду справ у судово-адміністративних органах Гетьманщини. *Енциклопедія історії України*. Т. 4: Ка-Ком / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. – (Інститут історії України). Київ: “Наукова думка”, 2007. 528 с.

10. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / відп. ред. І.Б. Усенко. Київ: “Наукова думка”, 2014. 501 с.

11. Рекотов П.В. Австро-угорське кримінальне законодавство на західноукраїнських землях (друга половина XVIII – XIX ст.). URL: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/MNPKMF17_112.pdf

12. Формирование особой военно-судебной системы в ходе реформ Петра I: URL: <https://lawbook.online/gosudarstva-prava/formirovanie-osoboy-voenno-sudebnoy-sistemyi-39024.html>; Загорский Г. Становление военно-судебных органов в эпоху правления Петра I: URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=28083846>

13. Вронська Т.В., Лисенко О.Є., Шандра О.І. Режими воєнного та надзвичайного стану на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 40-54.

14. Полное собрание законов Российской империи. Т. 39. Санкт-Петербург, 1867. Отд. 2: 1864. № 414476. Ст. 226.

15. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. Т. 52. Санкт-Петербург, 1879. Отд. 1: 1879. № 57156.

16. Пчелинцев С.В. Суды в условиях особых правовых режимов. *Отечественные записки*. 2000. № 2. URL: <http://www.strana-oz.ru/2003/2/sudy-v-usloviyah-osobyyh-pravovyh-rezhimov>

17. Полное собрание законов Российской Империи. Собр. 2-е. Т. 54. Санкт-Петербург, 1881. Ст. 59491.

18. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. I. Со дня возшествия на престол Государя Императора Александра Александровича 31 декабря 1881 года. Отд № 1-585 и Дополнения. Санкт-Петербург, 1885. С. 261-266.

19. Полное собрание законов Российской Империи. Собр. 3-е. Т. 1. Санкт-Петербургъ, 1885. Отд.1. 1881. № 382.
20. Полное собрание законов Российской Империи. Собр. 3-е. Т. 12. Санкт-Петербургъ, 1895. № 8757.
21. Пчелинцев С.В., Исхакова О.А. Военно-полевые суды. URL: http://www.stolypin.ru/proekty-fonda/entsiklopediya-petr-arkadevich-stolypin/?ELEMENT_ID=327
22. Долженко А.Н. Військово-польовий суд. Юридична енциклопедія / ред. Ю.С. Шемшученко та ін. – (НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького). Київ: “Українська енциклопедія”, 1998 – 2004. Т. 1: А–Г. 1998. 669 с. URL: https://leksika.com.ua/10120321/legal/viyskovo-poloviy_sud
23. Кирієнко О.Ю. Діяльність органів військової цензури 1914 – 1917 рр. *Український історичний збірник*. 2009. Вип. 12. С. 160.
24. Вовк Ю.Є. Створення Центральною Радою судової системи в Україні (1917 – 1918 рр.): зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. Волин. держ. ун-ту. ім. Лесі Українки. Луцьк, 1999. Вип. 4. С. 9-15.
25. Серета А.М. Інституалізація судової влади в добу відродження української державності 1917 – 1918 рр.). *Вісник Запорізького національного університету* 2017. № 3. С. 20-31.
26. Пиріг Р.Я. Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий – квітень 1918 р.). *Український історичний журнал*. 2007. № 2. С. 47-63.
27. Гуцалюк О.І. Суд і судочинство на Волині в період правління Української Центральної ради (березень 1917-го – квітень 1918 року) URL: file://Tamara/Downloads/Nvvnui_2014_7_10.pdf
28. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). Державні утворення (1917 – 1920); Історичний документ, Конституція від 29.04.1918. *База даних Законодавство України ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>
29. Фельдмаршал Герман Айхгорн: служба та смерть в Україні (квітень – липень 1918 р.). *Український історичний журнал*. 2017. № 3. С. 24-45.
30. Сидоренко А.С. Військова політика Української держава Гетьмана П. Скоропадського. *Вісник КНЛУ. Сер. Історія, економіка, філософія*. 2015. Вип. 20. С. 140-153.
31. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): історико-правове дослідження: автореф. дис. ...д-ра. юрид. наук: 12.00.01. Одеса: Нац. ун.-т “Одеська юридична академія”. 2000. 40 с.
32. Скальський В.В. Як Гетьман військовий стан запроваджував. *Історична правда*. 26 листопада 2018 р. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2018/11/26/153324>
33. Сідак В.С., Осташко Т.С., Вронська Т.В. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: наукове видання. Київ: Темпора, 2004. 416 с.
34. Рум’янцев В.О. Судова система в Україні за часів Директорії. *Вісник Академії правових наук України*. Харків: Право, 2001. № 4(27). С. 84-94.
35. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: документи і матеріали. У 2-х т., 3-х ч. Т. 2. – (НАН України. Ін-т історії України; ЦДАВО України; Дослідний ін-т сучасної укр. історії (Філадельфія); упоряд.: В. Верстюк (кер.) та ін. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. Т. 2. 744 с.
36. Закон про надзвичайні військові суди: Закон УНР від 26.01.19 р. *Вісник Державних Законів Української Народної Республіки*. 1919. 18 лютого. Вип. 8. Ч. 102. С. 58-60.
37. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України: 1917 – 1920 рр.: підручник. Київ: Либідь, 1997. 208 с.